

РЕЦЕНЗІЇ й ОГЛЯДИ

Головко О.

Русь і Польща в міжнародному житті Європи (X – перша половина XIII ст.). – К., 2021. – 600 с.

У 2021 р. побачила світ монографія добре відомого в Україні й за межами нашої держави історика-медієвіста, старшого наукового співробітника Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАНУ Олександра Головка, присвячена міждержавним відносинам Русі й Польщі в контексті міжнародного життя країн Центрально-Східної Європи X – першої половини XIII ст. Автор – глибокий знавець середньовічних джерел і пам'яток, про що красномовно свідчать його змістовні статті та монографії, а також сповнені наукової

новизни лекційні курси з історії середньовіччя, спецкурс з історії державно-політичного розвитку Волинської й Галицької земель, які викладалися впродовж 2010–2019 рр. студентам 2–3-го курсів історичного факультету Кам'янець-Подільського національного університету ім. І.Огієнка. Зрозуміло, що він не перший дослідник, котрий звернувся до вивчення відносин Русі та Польщі доби середньовіччя. За його ж спостереженням, на серйозному рівні взаємини західного і східного слов'янства почали вивчатися приблизно з рубежу XVIII–XIX ст., коли відбувалося становлення історії як науки, а праці з цієї проблематики готувалися під впливом різних наукових шкіл (с.7–8).

Зауважимо, що проблемою взаємин Русі й Польщі автор зацікавився ще в роки навчання на історичному факультеті Харківського державного університету, і перші результати своїх студювань він доповідав на конференції молодих істориків-медієвістів в Одесі 1974 р. Зміст виконаної під керівництвом доц. А.Мітряєва дипломної роботи «Польща та польсько-руські відносини в давньоруському літописанні початку XII ст.», як і початкових публікацій пунктирно окреслили таку рису майбутнього науковця, як прагнення до всебічного з'ясування проблеми, до відтворення, реконструювання цілісної картини взаємовідносин обох країн.

Закінчивши 1983 р. аспірантуру при Інституті історії АН УРСР наступного року О.Головко підготував і захистив кандидатську дисертацію про взаємини Русі та Польщі впродовж X – першої третини XIII ст. (керівник – д-р іст. наук М.Котляр), що невдовзі побачила світ окремим виданням, отримавши схвальні відгуки серед вітчизняних і зарубіжних медієвістів¹. І в наступні періоди своєї наукової діяльності історик продовжував студювати різноманітні аспекти зазначеної тематики. Глибоко вивчаючи унікальну пам'ятку історичної думки – Галицько-Волинський літопис, а також різноманітні іноземні джерела, відтворив образи видатних володарів Русі князя Романа Мстиславича, Мстислава Мстиславича² та першого її короля Данила³.

¹ Головко А.Б. Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях X – первой трети XIII вв. – К., 1988.

² Головко О. Князь Роман Мстиславич і його доба: Нариси з історії політичного життя Південної Русі XII – початку XIII ст. – К., 2001; *Його ж.* Князь Мстислав Мстиславич «Удатний» і його доба. – Кам'янець-Подільський, 2018.

³ Головко О. Корона Данила Галицького: Волинь і Галичина в державно-політичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього та класичного середньовіччя. – К., 2006.

У процесі наукової роботи зародилася ідея перевидання монографії 1988 р. з історії відносин найбільших слов'янських держав доби середньовіччя. До честі автора, він ґрунтовно переосмислив інформацію наявного комплексу джерел, уважно вивчив праці фахівців кінця ХХ – перших десятиріч ХХІ ст., через що, вочевидь, початковий задум щодо виправленого й доопрацьованого видання українською мовою давнішої студії трансформувався в роботу над новою за змістом, хронологією, трактуванням проблем книги. О.Головко спромігся підготувати дослідження, в якому гармонійно поєдналися цікаво поданий фактологічний матеріал і теоретичне осмислення дискусійних, не до кінця з'ясованих в історіографії питань. Увагу читача вже з перших сторінок захоплюють новизна поглядів на сутність доби та оцінка праць попередників у вивченні теми.

Хронологічні рамки дослідження обіймають динамічний і насичений подіями період центрально-східноєвропейської історії. Нижня межа відповідає початку міждержавних відносин Русі й Польщі наприкінці Х ст., верхня визначена кінцем 1250 – початком 1260-х рр., коли внаслідок експансії імперії Чингізидів відбулася поступова зміна системи політичного життя держав і народів східної частини Європи (с.45). Структурно монографія складається з передмови, п'яти розділів (загалом дев'ятнадцять підрозділів), післямови, а також ілюстративного блоку, хронологічного вказівника, бібліографії, покажчиків авторів і головних історичних постатей. Зміст розділів дозволяє застосувати до їх характеристики проблемно-хронологічну структуру: міжнародна арена – відносини – постаті.

У передмові на увагу заслуговують цікаві авторські зауваги про сутність політичних відносин, міркування про перебільшення негативного впливу розколу християнської церкви на характер і розвиток взаємин Русі з католицькими державами Європи (с.41–42). Водночас аналіз частини опрацьованого комплексу джерел О.Головко цілком доречно вмонтував у параграфи першого розділу, в якому розглянув зародження та становлення відносин Русі й Польщі наприкінці Х – у середині 30-х рр. ХІ ст. Слушно звертається увага на той факт, що ранньосередньовічне минуле Польщі, на відміну від суміжних із нею країн, не знайшло належного висвітлення у синхронних тим подіям письмових джерелах, а відносно цілісну картину історики можуть відтворити лише від початку 60-х рр. Х ст., коли інформація про «rex Misaca» (король Мешко) з'являється в «Діяннях саксів» німецького хроніста Відукінда Корвейського (с.47–48). Констатуючи чималий інформаційний потенціал джерел щодо державно-політичного розвитку ранньосередньовічної Польщі, автор виділив із-поміж них найголовніші, а саме повідомлення географа з іспанського міста Тортоса ібн-Якуба, «Життя св. Мефодія» (третя чверть ІХ ст.), додатки до англосаксонського перекладу кінця ІХ ст. праці римського історика, богослова V ст. Орозія «Історія проти язичників», установча грамота Празької архієпископії 973 р., пам'ятка середини ІХ ст. «Баварський географ», трактат Константина Багрянородного «Про управління імперією», «Повість временних літ», хроніки Галла Аноніма та єпископа Тітмара Мерзебурзького, «Кведлінбурзькі аннали» та ін.

Звісно, дослідник не обмежився перерахуванням використаних джерел, перш за все давньоруських літописів, польських і німецьких хронік та анналів, а ґрунтовно проаналізував інформацію, що в них міститься, витлумачив розмиті свідчення пам'яток. Уважаємо доречною заувагу стосовно загадкового угруповання слов'ян, які мешкали в Малій Польщі: «Є підстави думати, що “лендзяни” – це друге найменування віслян. На користь цього свідчать поширеність похідних назв від слова “лендзяни” у східних та північних сусідів поляків» (с.51). На погляд автора, «лендзяни-вісляни» мали міцні позиції й у регіоні «Червеньських градів», а етнонім «лендзяни» належав

уському населенню Малої Польщі, де у середині IX ст. формувалося ранньодержавне утворення. Історик схиляється до думки, що топонім «Польща» та етнонім «поляки» почали поширюватися на території проживання північної групи західних слов'ян у час етнічної консолідації, формування ранньосередньовічної народності, і зводився до «заміни загальнослов'янської назви “слов'яни” етнонімом найбільшого племінного об'єднання – полян, довкола якого і формувалася Польська держава» (с.60). Також висловлено міркування, що лист архієпископа Бруно Кверфуртського, котрий здійснив подорож у Русь та до печенігів 1008 р., «був першою мемуарною (радше епістолярною – С.К.) пам'яткою іноземця про Східну Європу» й «містив цінну інформацію про поляків, східних слов'ян і печенігів». О.Головко ставить під сумнів твердження А.Грабського, В.Королюка, М.Свердлова, Ю.Свідерського, що начебто головна увага в місії Бруно приділялася релігійній пропаганді (с.73–74).

Осмилення процесів зовнішньополітичної активності Русі й формування Польської держави дало історика підстави зробити ряд висновків. По-перше, в 981 р. Русь ще не мала контактів із князівством Мешка I зі столицею в місті Гнезно, яке на той час уже об'єднувало більшість польських земель, хоча приєднання київським політичним центром Посяння й Забужжя, зв'язки з «лендзянським» населенням Малої Польщі сприяли їх оформленню в майбутньому (с.60–61). По-друге, розвиток суспільно-політичних відносин «східнослов'янської держави» й завершення на рубежі X–XI ст. процесу територіального оформлення Русі зумовило розширення сфери та ускладнення характеру зовнішньополітичної діяльності. По-третє, приєднання «Червонських ґрадів» до Русі робило її «суб'єктом активної центральноєвропейської політики», адже вона встановила дипломатичні відносини з Чехією, Угорщиною, Польщею, уклала з ними договори «миру і дружби» (с.56–58).

Аналізу подій походу польського князя Болеслава I Хороброго на Київ 1018 р., що стали кульмінацією боротьби нащадків Володимира Святославича за великокнязівську владу, О.Головко присвятив окремий параграф. Автор слушно зауважив, що хоч ця виправа тривала «менше трьох місяців – з липня по вересень», утім вона займає особливе місце як в історії, так і в історіографії взаємин Русі й Польщі, адже польські хроністи прагнули показати ці події «як зразок видатних успіхів династії П'ястів у Східній Європі» (с.102). З'ясовуючи результати кампанії Болеслава I, дослідник висловив міркування, що вона не дала гнезненському двору очікуваного результату: «Головна мета виправи на Русь – посадити в Києві підконтрольного полякам володаря – не була досягнута, оскільки між Святополком і поляками стався конфлікт». При цьому О.Головко відзначив два важливі наслідки походу польського князя. По-перше, «враховуючи велику кількість полонених, яких вивів Болеслав на зворотному шляху до Польщі (в 40-х рр. XI ст. за угодою Ярослава з польським князем Казимиром I Відновителем на Русь повернулося 800 чоловік!), можна припустити, що далеко не всі вони лише тільки під примусом приєдналися до польського володаря». По-друге, незадоволення киян через перебування поляків, розорення міста «викликало ослаблення угруповання Святополка, який у подальшому протистоянні з Ярославом зазнав поразки і загинув» (с.118–119).

У другому розділі монографії реконструюється цілісна картина заходів Русі й Польщі на європейській арені кінця 30-х рр. XI – у першій третині XII ст. О.Головко справедливо відзначає, що для нормалізації відносин зі східним сусідом ще до повернення в Польщу посли Казимира I та київського князя Ярослава Володимировича уклали у середині 1038 р. угоду про матримоніальний союз, що сприяло «розвитку співпраці між руським і польським князівськими домами» (с.146). На основі аналізу свідчень джерел та результатів наукових пошуків автор дійшов висновку, що східна

політика Польщі наприкінці XI ст. стосувалася переважно Прикарпаття й не мала істотного впливу ані на розвиток міждержавних відносин у Центральній Європі, ані на внутрішньополітичну ситуацію в обох країнах. На його думку, у 1135 р. на зустрічі в Мерзебургу Болеслав III Кривоустий вимушений був «піти на поступки» у відносинах з імператором Лотаром II, зокрема польський князь пообіцяв останньому «відмовитися від ворожої політики» щодо Угорщини, не підтримувати суперників короля Бели II. О.Головка піддав критиці твердження деяких істориків, що цей крок Болеслава III став «наслідком втручання польських урядових кіл у справи Русі», оскільки «джерела не дають вагомих аргументів на користь такої думки» (с.221).

Чимало місця в монографії відведено поглибленому вивченню взаємовідносин Русі та Польщі у другій і третій третинах XII – на початку XIII ст. (третьій розділ). Дослідник порушив складне питання про час укладення династичного шлюбу доньки Всеволода Ольговича Звенислави й сина Владислава II Болеслава Високого, що «дає змогу більш чітко представити попередні події в Польщі». Для вирішення цього питання «варто згадати, що в той час київське літописання велося паралельно й у взаємозв'язку з переяславським», а записи зі зводів одного князівства часом потрапляли у зводи іншого (с.229–231). На переконання О.Головка, про те, що молодші брати Владислава прагнули налагодити родинні зв'язки зі Всеволодом Ольговичем, свідчить зіставлення інформації хроніки Ортліба й повідомлень Іпатіївського та Лаврентіївського літописних зводів про цю подію (с.231). Водночас важко не погодитися з міркуваннями знаного медієвіста, що у 70-х рр. XII ст. у відносинах Русі та Польщі «остаточно спостерігається перехід до системи взаємин, побудованої на засадах поліцентризму». Із польського боку головним політичним центром цієї міждержавної взаємодії залишався Краків, проте він представляв у зовнішній політиці не всю країну, а, відповідно, Краківське князівство. Натомість із руського боку у стосунках із західнослов'янською державою головними стали князівства Волинської землі та Галицьке (с.248). Виважене осмислення перебігу подій початку XIII ст. дало підстави стверджувати, що діяльність Романа Мстиславича впродовж багатьох років впливала не тільки на розвиток руських земель, а й інших країн та народів Центрально-Східної Європи. Саме тому вона привертала увагу як руських, так і західноєвропейських, візантійських авторів (с.315).

Проблемі взаємин Волинської й Галицької земель із польськими князівствами в першій третині XIII ст. присвячено четвертий розділ праці. Чи не вперше у сучасній українській історіографії О.Головка звернув увагу на їх важливість для з'ясування перспектив розвитку русько-польських стосунків. Щоб прояснити ситуацію, він обрав цілком вірну методу: при висвітленні зовнішньої політики руських князівств поглянув на східну політику Угорського королівства та перебіг взаємин угорської верхівки з польськими володарями у проведенні політики щодо Русі. Зокрема відзначив, що з моменту смерті Романа Мстиславича у червні 1205 р. угорський королівський двір докладав значних зусиль щодо поширення свого впливу на Галицьку землю. Галицько-Волинський літопис рясніє повідомленнями про походи угорського війська та про переговори короля Андрія II в рамках східної політики (с.340).

Особливої уваги заслуговує фінальна п'ята частина книги О.Головка, де висвітлюються головним чином взаємовідносини Русі та Польщі 40–60-х рр. XIII ст. Враховуючи фактор новопосталої Монгольської імперії, історик докладно розглядає також походи її військ у Східну й Центральну Європу 1236–1242 рр. Він справедливо підкреслює, що перемога під Ярославом у серпні 1245 р. мала велике значення для Романовичів, оскільки нею фактично завершилася сорокарічна війна Данила та Василька щодо збирання своєї «вотчини». Величезні зусилля зі зміцнення безпеки

своєї держави нарешті дали плоди (с.458–459). Автор акцентує на експансіоністських планах монголів, висвітлює їхні зовнішньополітичні акції у східній частині Європейського континенту. Опрацьовані джерельні матеріали дозволили йому висловити кілька міркувань. По-перше, «походи Бурундая проти Литви та особливо розорення його військами Польщі наприкінці осені 1259 – на початку весни 1260 рр. вкрай налякали католицькі країни Європи» та зумовили «чергові метаморфози у східній політиці папства». По-друге, «вторгнення Бурундая і розорення Волині безумовно негативно позначилися на зовнішній політиці держави Романовичів, яка на межі 50–60-х рр. відмовилася від активних дій у Прибалтиці». По-третє, «з першої половини 60-х рр. XIII ст. розпочинається новий період у політичному житті Східної й Центральної Європи, який знаменувався в історії Польщі підсиленням об'єднавчих тенденцій, а в історії Русі прагненням її населення протистояти експансіоністським планам сусідів, перш за все Орди та Литви» (с.502–508). У післямові О.Головка лаконічними штрихами окреслив еволюцію власних студійованих проблеми взаємин Русі та Польщі в добу середньовіччя.

Корисною складовою монографії стали хронологічний вказівник основних подій, бібліографія найважливіших праць із досліджуваної проблеми, індекси авторів та головних історичних постатей, а також вдало підібрані 117 кольорових і чорно-білих ілюстрацій, які надають багату додаткову інформацію з теми. Використання значного масиву ілюстрацій свідчить про врахування автором позитивного досвіду одного з лідерів французької школи «Анналів» Ф.Броделя, котрий започаткував цю новацію в європейській історіографії XX ст. Відзначимо також високий рівень типографського оформлення книги.

Звісно, як і кожному фундаментальному дослідженню, науковому доробку О.Головка притаманні й певні недогляди та упущення. Висловимо головніші з них, сподіваючись на врахування в подальшій роботі. На нашу думку, авторові слід було ширше висвітлити державотворчі процеси у країнах Центральної і Східної Європи наприкінці X – на початку XI ст., зокрема звернути увагу на трансформацію Русі за правління Володимира в імперію. Дослідник не окреслив власного розуміння політоніма й етноніма «Русь» і не простежив зв'язок цих понять із дефініціями «Україна», «українці». Також варто було б зробити ґрунтовніші висновки. Утім висловлене аж ніяк не зменшує загального позитивного враження від монографії Олександра Головка. Безсумнівно, для фахівців-медієвістів вона буде цікавою не тільки багатим фактологічним матеріалом, а насамперед розробкою актуальних наукових проблем теоретичного характеру, важливих для реконструкції історії відносин Русі й Польщі в контексті міжнародної політики в регіоні Центрально-Східної Європи X – першої половини XIII ст. Маємо надію, книгу з інтересом сприймуть і широкі кола читачів, які захоплюються середньовічною історією.

Сергій КОПИЛОВ

доктор історичних наук, професор,
професор кафедри всесвітньої історії,

Кам'янець-Подільський національний університет ім. І.Огієнка
(Кам'янець-Подільський, Україна), kopylov@kpnpu.edu.ua